

Folyamat

A humánus büntetés-végrehajtás peremfeltételei

Nemrég valamelyik külföldi televízió riportot közölt arról, hogy az USA egyes államaiban, megyéiben a fogvatartottak közterületen – bokájuknál összeláncolva – dolgoznak. És valóban, a rabok – közöttük nők – narancssárga, „megyei börtön” feliratú kezeslábasukban a lánc miatt kényszerűen egyszerre topogva szedték a szemetet a városközpontban. Témánk szempontjából nem is annyira ez a messze-menően vitatható büntetés-végrehajtási gyakorlat érdekes, hanem az a válasz, amit a megyei seriff a riportter humánusot számonkérő kérdésére adott: „Én azért vagyok itt, hogy büntessenek! Minek néznek engem? Szociális munkásnak?”

E példát azért idéztem fel, mert szélsőségesnek és kivételesnek tartom: nagyon ritka, hogy egy büntetési rendszer nyíltan elutasítsa – vagy legalábbis hátrасorolja a prioritások listáján – a pozitív, segítő funkciót. E szerep megnyilvánulhat jobbító szándékban, a visszailleszkedés esélyeinek javításában, vagy abban az eszmében, hogy a fogvatartott is ember, tehát a vele szemben érvényesített joghátránynak is kemény korlátai vannak.

Úgy tűnhet, ezek az értékek, maximák szorosan és kizárólagosan a fejlett polgári demokráciák – ha úgy tetszik, jogállamok – büntető rendszereihez kötődnek. Az eszmék, sztenderdek gyakorlati megvalósulását tekintve ez többé-kevésbé igaz is. A szándék azonban, bár utópikus vagy ideologikus színezetben, majd minden rendszer önképében fellelhető, és megjelenik normatívái között. Más megfogalmazásban: a totalitárius rendszerek is igényelték, hogy büntető szisztémájuk ne csak igazságos legyen, de – szigorúsága mellett – emberséges is. Ez a gyakorlatban persze cinikus hazugságnak számít. Szempontunkból az lényeges, hogy a büntetés-végrehajtás humánus voltát nem lehet pusztán a legitimitást szolgáló normák, jogszabályok, szándéknyilatkozatok, „küldetés-nyilatkozatok” (mission statements) alapján megítélni.

A példák hosszan sorolhatók. Szeretném állításomat három rövid idézettel alátámasztani, két hajdanvolt totalitárius és egy mai demokratikus állam büntetés-végrehajtásra vonatkozó alapdokumentumából.

• Elhangzott Budapesten, a november 2–5. között Védőrácsok? címmel rendezett EPEA-konferencián

„A büntetés végrehajtásának nem célja, hogy fizikai szenvedést okozzon vagy csorbítsa az emberi méltóságot. (1. szakasz) (...) A szabadságvesztés (...) büntetésüket töltő személyeket a Szovjetunió állampolgárai számára törvényileg megállapított kötelezettségek terhelik és jogok illetik meg (...) (8. szakasz). (Az SZSZkSZ és a szövetségi köztársaságok javító-nevelő munka alaptörvényei. Szovjetszkaja Juszticija, 1969/16.).

„3. § (1) A szabadságvesztés-büntetés végrehajtásánál a szocialista törvényességet szigorúan be kell tartani. A törvényesség és az emberi méltóság tiszteletben tartása, amelytől a szocialista társadalom még a törvény megszegőjével szemben is vezeteti magát, áthághatatlan parancsot képez. (2) A büntetés végrehajtásában nemzetisége, faja, hitvallása, világnézete, osztályhoz tartozása vagy társadalmi réteghez tartozása miatt senkit sem szabad megkárosítani (NDK, Törvény a szabadságvesztés végrehajtásáról és a büntetést kitöltötteknek a társas életbe való visszavezetéséről. 1968).

„Őfelsége börtönszolgálata a közt szolgálja azáltal, hogy fogva tartja a bíróság által szabadságvesztésre ítéeltet. Kötelességünk, hogy emberséggel bánjunk a fogvatartottakkal, és segítsük őket abban, hogy törvénytisztelő és hasznos életet élhessenek a büntetés alatt és szabadulásuk után.” (Purpose, Vision, Goals and Values, HM Prison Service London. 1993).

Tehát önmagában a humánus bánásmód általános megfogalmazása a jogszabályokban vagy más lényeges dokumentumokban vajmi kevés támpontot adhat arra nézve, hogy egy rendszer valójában hogyan működik.

Hasonlóan állíthatjuk, hogy nemcsak a politikai rendszerek vonatkozásában, hanem a történelem dimenziójában vizsgálódva az emberségesség mindig fontos szempontként jelentkezett. Gondoljunk arra – az európai keresztény kultúrkörből felhozva példát –, hogy a legszörnyűbb kínzás és kínhalál legitimációja is a bűnös lélek megmentése volt, vagyis olyan valami, amivel a kegyetlen hatalom mintegy szolgálatot tesz a bűnösnek, megmenti azt. Más kérdés, hogy saját történelmi időnkől szemlélve a büntetések brutalitásának csökkenését folyamatos humanizálódási trendként tekinthetjük. Ez azonban egyfajta optikai csalódás, hiszen a kegyetlenség csak egy kor és egy kultúra keretein belül értelmezhető a büntetés társadalmi jelentésének torzulása nélkül.

A büntetés végrehajtásának humanitásáról tehát nem általában van értelme beszélni, hanem úgy, hogy annak megadjuk a számunkra lényeges koordinátáit. Mi az, ami mégis garantálhatja, vagy legalábbis megteremtheti a peremfeltételeit annak, hogy a fogvatartottak élete az adott kultúra viszonyítási keretei között emberségesnek legyen nevezhető?

Három elemet tartok lényegesnek, amely ilyen biztosítékokat, feltételeket képes nyújtani. Azt kívánom vizsgálni, hogy hazánk és ezen belül büntetés-végrehajtási rendszerünk milyen pozíciókat foglal el a tényezők vetületében. Az első peremfeltétel egyfajta *társadalmi szerződés*, konszenzus, amelynek értelmében az állampolgár bízik abban, hogy az állam kellő mértékben él a ráruházott büntető hatalmával. A második feltétel egy olyan *indikátorrendszer*, amely a humanitás elvont eszméjét a gyakorlat nyelvére lefordítja, praktikus tartalommal tölti fel, szerencsés esetben mérhető módon.

A harmadik összetevő a *börtönrendszer fizikai adottságaihoz* köthető. Igaz az az állítás, hogy számos előremutató fejlesztés nem pénzkérdés, de, ha lehet, még igazabb, hogy ezek nagy része komoly forrásokat követel.

Az említett konszenzus alapja az, hogy a büntetés-végrehajtás társadalmi funkciót lát el, és hosszú távon csak kis mértékben képes a társadalom akaratától, a közvéleménytől függetlenül vagy annak ellenében működni. A szakmai megfontolások sokszor kerülnek konfliktusba a hétköznapi tudással. Érthető, de sajnálatos tény, hogy a közvélemény nem szívesen vesz tudomásul olyan intézkedéseket, amelyek a fogvatartottak életét könnyítik, közelítik a civil sztenderdekhez. Számos vizsgálat bizonyítja, hogy a *közvélemény túlnyomó része büntetés párti*, amely a büntetés megtorló funkcióját tekinti elsődlegesnek. Különösen érzékenyek az emberek olyan esetekben, ha a bűnözők juttatásként kapnak javakat, szolgáltatásokat, amelyekért a többi állampolgárnak meg kell dolgoznia. A börtönt soha nem látott ember számára nehezen elfogadható érv, hogy a szabadság megvonása önmagában is elegendő büntetés, valamint, hogy a szabad élettől „elvdított” rab szabadulása után veszélyesebb, mint az, aki normalizált körülmények között tölti büntetését.

A megtorlás párti attitűd kialakulását az is erősíti, hogy a köz figyelve sokkal inkább a statisztikailag ritka, de hírértékű eseményekre irányul: kevesen tudják, hogy több mint húszezer fogvatartott hagyhatta el időlegesen az intézetet különböző jogcímenek, és csupán 2,3 százaléuk nem tért vissza idejében. Az általuk elkövetett súlyosabb bűncselekmények száma elenyésző. A közvélemény mégis csak akkor reagál, kéri számon, ha a börtönből kiengedett rab gyilkosságot követ el.

Kriminológiai közhely, hogy a bűnözés mutatói, illetve a bűnözéstől való félelem sok esetben nem függenek össze. Kétségtelen, hogy a rendszerváltozás után a bűnözés ugrásszerűen növekedett, ezen belül megjelentek a korábban csak az akciófilmekből ismert bűnözési formák (elsősorban a szervezett bűnözés számlájára írhatóan). Az emberek szubjektív biztonságérzete azonban még ennél is drámaiban romlott. Ez szintén a büntetés-végrehajtásra üt vissza, hiszen a közvélemény abban az – egyébként téves – hitben él, hogy a büntetés-végrehajtás szigora és elrettentő hatása egyenes arányban áll egymással.

Szót kell ejteni a társadalom egy speciális csoportjáról is, amely nélkül a tárgyalt konszenzus nem vihető véghez. Ez pedig a *személyi állomány*. A bv. dolgozói, noha természetesen sokkal szélesebb és mélyebb ismeretekkel rendelkeznek munkahelyükről, mint mások, a társadalomban élnek, alapvetően ugyanazokkal a nézetekkel, véleményekkel, előítéletekkel szembesülnek, mint a „civiliek”. Másrészt a fogvatartottak életkörülményeinek elmúlt években végbement javulását saját szociális helyzetük egyidejű romlásának fényében élték meg. Az ezzel kapcsolatos *frusztráció* nem segített abban, hogy a jogszabályokban megjelenő humanizációs törekvéseket a személyi állomány igazán sajátjává tegye, azonosulni tudjon azokkal.

Milyen lépések tehetők annak érdekében, hogy a társadalom minden, adott szempontból meghatározó csoportja elfogadja mindazon törekvéseket, értékeket, amelyeket most humanizáció címen tárgyalunk? Ha csodát nem várhatunk is tőle, a korrekt, racionális érvekre támaszkodó *tájékoztatás, PR-munka, a negatív szencziók professzionális kezelése* hosszú távon hat a közvéleményre. Ezt bizonyíthatja, hogy számos intézményt, ha szó nélkül nem is, de elfogadott a társadalom, beleértve ebbe a halálbüntetés eltörlését és a börtön időleges elhagyásának lehetőségeit. A személyi állománynál egyedül a *képzés* jelent megoldást. Ezen belül is annak kialakítása, hogy az újonnan felszereltek gondolkodás-

módjában a civil, sokszor érzelmi, indulati megalapozottságú beidegződések szerepét a racionális szakmai megfontolások vegyék át. Mint azt a bevezetőben említettem, az emberségesség, a humanizáció elvének hangoztatása önmagában nem garancia, ennél sokkal lényegesebb, hogy ki milyen tartalmat ad e fogalmaknak.

Az elmúlt évek során e törekvések az emberi és állampolgári jogok biztosítása körül kristályosodtak ki, nem utolsósorban a nemzetközi normákkal történő harmonizáció keretében. Itt jegyzendő meg, hogy a fogva tartás maga is szünetelteti vagy korlátozza (tehát sérti) e jogokat, ez azonban a büntetés lényegéből fakadó, kiküszöbölhetetlen elem. Az emberi jogok biztosításának programja a végrehajtás számos területén gyakorolt pozitív hatást – közvetlenül vagy áttételesen – a mindennapi életre. Így a *kapcsolattartás* lehetőségeinek bővülésében, a személyes *jó hírnév megőrzése* esélyének megadásával, a független (bírói) testülethez való *fellebbezés jogával*, az *oktatásban való részvétellel*. Általános szabály, hogy, ha csak a szabadságvesztés tényéből adódó speciális körülmények nem teszik eleve kizárttá, a fogvatartott a szabad állampolgárral megegyező jogokat élvez. Meg kell jegyezni, hogy az elmúlt évek igazi eredménye nem csupán ezen jogok deklarálása volt (hiszen, mint azt láthattuk az előző idézetekben, a kinyilatkoztatások szintjén korábban sem állította senki ezek ellenkezőjét), hanem az, hogy a változások valóban és a nyilvánosság számára is átláthatóan, ellenőrizhetően megjelentek a gyakorlatban. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy az emberi jogok maradéktalan érvényesülése még a legkedvezőbb adottságokkal bíró országokban sem teljes körű, mivel számos emberi jog gazdasági feltételekhez kötött. Ezért gyakorlatunkban az emberi jogokat úgy kell tekinteni, mint azon prioritásoknak a listáját, amelyeknek mindenkor közelíteniük kell a szabad társadalom éppen adott sztenderdjeihez, színvonalához.

A másik olyan terület, amely szorosan kötődik a humanizációs folyamathoz, a *rehabilitációval/neveléssel kapcsolatos* változásokat érinti. Az emberi jogok szerepének növekedése mellett a másik lényeges tényező a fogvatartottakkal való foglalkozáshoz, bánásmóddhoz való hozzáállásban bekövetkezett alapvető változás. A korábbi évtizedekben a pedagógiai indíttatású „nevelés” jelentette az ilyen tevékenység gerincét. Tagadhatatlan, hogy a nevelés eszméjének zászlaja alatt számos olyan gyakorlati, a fogvatartottak napi életét közvetlenül érintő intézményt, intézkedést, megoldást sikerült meghonosítani, amely nem választható el a börtönrendszer humanizációs folyamatától. Élesebben fogalmazva: a nevelés (ma úgy mondanánk) „politikailag korrekt” védőernyője alatt, annak címén folyó évtizedes tevékenység tette egyáltalán lehetővé, hogy a rendszerváltozás után nem a nulláról kellett indulni az európai sztenderdeknek megfelelő rendszer kiépítésében.

Ugyanakkor a nevelés fogalmának gyakorlati, reálpolitikai haszna mögött olyan elméleti, ideológiai deficitek rejlettek, amelyek alapvető szemléleti változást tettek szükségessé.

Az egyik ilyen hátrány az, hogy a büntetés-végrehajtási nevelés szorosan összefonódott politikai ideológiákkal, márpedig *egy demokratikus államban a börtönrendszernek apolitikusnak kell lennie*.

Nem függetlenül a politikai alapvetéstől, a nevelés paternalista viszonyt definiált a rendszer és a fogvatartott között, amelynek értelmében infantilizált rab állt szemben a bölcs és omnipotens hatalommal.

Börtönmissziós énekkar előadása az egyik magyarországi börtönben

Éppez az a viszony, amely kizárja azt, hogy a nevelés (megint csak szűken a büntetés-végrehajtási értelmében) igazán humánus tevékenység legyen. A normális, ha úgy tetszik, emberséges interakció alapfeltétele, hogy a másik felet kompetens, felnőtt és felelős partnernek tekintsem. Kevés megalázóbb dolog van annál, mint az, ha valakit kiskorúként, retardáltaként kezelnek. Erre a bűncselekmény elkövetése önmagában nem ad indokot. Vannak persze – és fogvatartottak között valószínűleg nagyobb arányban – olyanok, akik képtelenek felnőtt módon kommunikálni a társadalommal, akár mentális, akár szocializációs okokból. Ezeket az eseteket kell azonban speciálisként kezelni, nem pedig a népesség túlnyomó többségét.

Olyan kezelési módszerekre, bánásmódra van tehát szükség – és épp a humanitás érdekében –, amelyekben központi szerepet játszik a *felelősség* eleme. Ez két módon támogatható. Az egyik egy olyan rendszer kiépítése, amelyben a fogvatartottal nem csupán „történnek a dolgok”, hanem a börtönbeli életét befolyásoló döntéseket kényszerül hozni. Vagyis érezheti, hogy viselkedése, hozzáállása befolyással van sorsára. E törekvést elősorbban a rezsimék differenciálása, progresszivitása szolgálja. A magyar büntetés-végrehajtás esetében az *enyhébb végrehajtási szabályok* bevezetése jelentette a legnagyobb előrelépést e területen, de más helyi kezdeményezések, kísérletek is ebbe az irányba mutatnak.

A rehabilitatív programok esetében – éppen az emberi jogok és a felelősség vonatkozásában – felmerül az *önkéntesség* kérdése. Pusztán elméleti megközelítésben persze egyszerű a válasz. A büntetés-végrehajtás mintegy szolgáltatásként felajánlja programjainak menüjét, a fogvatartott pedig, ha akar, választ belőle. A gyakorlatban azonban nem lehet ilyen módon a rendszert működtetni. Itt kapcsolódik be a felelősség gyakorlásának második eleme. Ez annak segítése, hogy a fogvatartottak a börtön közismert hospitalizációs hatásának ellenére tudjanak dönteni – lehetőleg a rendelkezésre álló programok, esélyek mellett. Ebben áll a *pozitív menedzsment* lényege. Kétségtelen, hogy ez – ha nem a koráb-

bi nevelési elv szerint is – tartalmaz némi nyomásgyakorlást. Lényeges (és ez a pozitív elem), hogy a befolyásolás ne averzióval, hanem megerősítések, jutalmak, juttatások ki-látásba helyezésével történjen. Valamint az is fontos, hogy a döntés reális alternatívák között történhessen: ha például hat-nyolc év letöltendő fegyházbüntetést állítunk szembe egy három hónapos boot-camp rezsimmel, nyilván nem beszélhetünk erről, tekinthetjük kötelezőnek a csizmatáborot.

A humánus büntetés-végrehajtás harmadik peremfeltételeként említettem a fizikai adottságokat. Senki nem vitathatja, hogy az elhelyezés körülményei, az ellátás minősége kijelöli az emberséges bánásmód minimumszintjeit. A *túlzsúfoltság* – mint a bebörtönzési ráta és az elhelyezhető létszám viszonyozása – önmagában olyan állapot, amely zárójelbe tehet minden más humánus törekvést. Hazánk ebből a szempontból viszonylag szerencsésnek mondható, hiszen a bűnözés növekedését nem követte a fogvatartottak számának emelkedése. Éppen ellenkezőleg, a büntetőpolitika dekriminalizációs gyakorlata, valamint az alternatív büntetések szélesebb körű alkalmazása következtében a börtönpopuláció jelentős létszámesés után hosszabb ideje stagnál. Ennek ellenére – és csak ezért viszonylagos a kedvező állapot – börtöneink, különösen az egyes előzetes letartóztatást végrehajtó intézetek, zsúfoltak.

Az intézetek műszaki állapota is hatással van az elhelyezés minőségére. Egyrészt az immár évszázados épületek építészeti sajátosságai nem összeegyeztethetők a mai funkciókkal – nagyban megnehezítik például az említett differenciált rezsimnek hatékony működését. Másrészt az ilyen épületek fenntartása drága, és egyre drágább lesz. Ez forrásokat von el olyan beruházásoktól, amelyeknek célja éppen az építészeti korszerű és hatékony intézetek építése.

Nem tekinthető fizikai adottságnak, de a pénzügyi háttérhez szorosan kötődik a *személyi állomány minőségének* kérdése. Hasonlóan a túlzsúfoltsághoz, a gyengén képzett, motiválatlan, szociálisan ellehetetlenült állomány erősen kétségessé teszi egy humánus rendszer működésének esélyeit. Ez tűnhet üres frázisnak, de ha belegondolunk, hogy a humánus börtönrendszer említett belső eredetű feltételei – az emberi jogok értelmezése, a rehabilitációs programok, a pozitív menedzselés technikái – rendre az emberi kapcsolatoktól, a kommunikációtól függenek, beláthatjuk, hogy az emberi tényező valóban kulcselem. Ezért élvez prioritást – a humanitás szemszögéből nézve is – a személyi állomány szociális helyzetének javítása, a fluktuáció csökkentése, a képzés és a speciális szaktudással bírók megszerzése, megtartása.

Talán az eddigiekből is kiderült, hogy a magyar büntetés-végrehajtás – a vázolt nehézségek ellenére – nem lát más alternatívát, mint a már részletezett folyamatok továbbvitelét. Vagyis a börtönrendszer további humanizálását, nem frázisokkal, hanem a gyakorlatban. Ezt egyrészt motiválja az a hit, hogy ez az az erkölcsi alapállás, amely legitimitásunkat, integritásunkat megeremti, amelyre a társadalomtól mandátumunkat nyertük. Másrészt az a szakmai, racionális megfontolás, hogy a bűnöző magatartás normalizált, humánus környezetben hatékonyan kezelhető.